

АДМІНІСТРАТИВНЕ УПРАВЛІННЯ МЕНОНІТСЬКИХ КОЛОНІЙ ПІВДНЯ УКРАЇНИ (1789 – 1917 рр.)

У статті простежено дії російського уряду щодо створення ефективної системи управління іноземними поселеннями, зокрема менонітськими поселеннями.

Предметом дослідження є хортицькі, молочанські та маріупольські колонії, особливості їхнього адміністративного устрою у 1798 – 1917 рр. В історії адміністративного управління цих колоній автор виділяє три періоди і характеризує кожен з них, зосереджуючи основну увагу на третьому етапі – після адміністративної реформи 1871 р., в результаті чого відбулося чимало змін у житті поселенців.

In dem Artikel werden die Handlungen der russischen Regierung beschrieben, die das effektvolle System der Verwaltung von ausländischen Siedlungen insbesondere menonischen Siedlungen betreffen.

Der Forschungsgegenstände sind die chortyzer, molotschaner und die mariupoler Kolonien und die Besonderheiten ihrer administrativen Ordnung von 1798 bis 1917.

In der Geschichte der administrativen Verwaltung zeichnet der Autor drei Perioden nach und charakterisiert jede von ihnen. Dabei beachtet der Autor die dritte Periode nach der administrativen Reform 1871. Als Ergebnis davon sind viele Veränderungen im Leben der Umsiedler aufgetreten.

Наприкінці XVIII – на початку XIX ст. Південь України стає регіоном масової іноземної колонізації. Російський уряд був поставлений перед завданням державного освоєння Південної України та збільшення землеробського населення в регіоні. На правах іноземних колоністів переселялися болгари, греки, євреї та німці. Певну роль у цьому процесі уряд відводив менонітам.

З кінця XVIII – упродовж першої половини XIX ст. урядом було створено ефективну систему управління іноземними поселеннями, нормовану законодавчими актами. Предметом нашого дослідження є хортицькі, молочанські та маріупольські менонітські колонії, їх особливості адміністративного устрою впродовж 1789 – 1917 рр. По-перше, Хортицький, Молочанський та Маріупольський (Бергтальський) округи були засновані на державних землях у дореформений час і для їх розвитку були притаманні спільні риси. Всі інші групи менонітських поселень на Півдні України створювалися на придбаних общинами землях ближче до 1861 р. та пізніше. Вони називалися дочірніми колоніями і не були об'єднані в округи. По-друге, між хортицькими, молочанськими та маріупольськими селами існували тісні господарські та культурні зв'язки.

В історії адміністративного управління менонітських колоній можна виділити три періоди: у 1789-1796 рр. існувала система управління через губернські установи; у 1797 – 1871 рр. діяла спеціальна колоніальна адміністрація. На третій період припадає адміністративна реформа 1871 р., в результаті якої окреме управління іноземними поселеннями було скасовано. У 1871 – 1890-х рр. більшість колоній увійшла до складу змішаних волостей. Політика русифікації призвела до ведення діловодства в колоніях російською мовою, і менонітські поселення отримали російські назви. Колонії надалі були підпорядковані губернським та повітовим закладам (до 1917 р.).

У перший період іноземні колоністи та державні селяни знаходилися у підпорядкуванні

казенних палат та повітових судів. Зловживання державних чиновників призвели до збільшення скарг на ці установи. Другий етап розпочався після Указу від 4 березня 1797 р., коли при Сенаті було засновано “Експедицію державного господарства, опікунства іноземних поселенців та сільського домоводства” (Санкт-Петербург)¹. На жаль, через далеку відстань від поселень цей орган не мав можливості проводити оптимальні заходи при переселенні, тому новим указом від 6 квітня 1800 р. у Катеринославі було засновано “Контору опікунства новоросійських іноземних поселенців”, яка знаходилась у його підпорядкуванні.

Після реорганізації “Експедиції державного господарства, опікунства іноземних поселенців та сільського домоводства” 1802 р. Контора увійшла до складу Міністерства внутрішніх справ. З 1811 р. вона знаходилась під контролем Департаменту державного господарства та публічних будівель Міністерства внутрішніх справ.

Контора опікунства у своїй діяльності керувалась “Інструкцією Конторі опікунства іноземних поселенців” від 26 липня 1800 р., “Інструкцією для внутрішнього розпорядку та управління новоросійських іноземних колоній” від 16 травня 1801 р. та доповненнями від 7 липня 1803 р.² Треба зауважити, що згідно інструкцій листування з колоніями мало вестись німецькою мовою.

До 1871 р. колоністи мали окремий суд, який перебував у компетенції колоністського управління. У цивільних справах першою судовою інстанцією був сільський приказ, другою – окружний приказ, третьою – Контора опікунства, з 1818 р. четвертою став Опікунський Комітет.

У сфері впливу Контори опікунства перебували всі справи колоністів, за винятком кримінальних та спірних з іншими підданими імперії. Карні злочини розглядалися в повітових судах за обов'язкової присутності одного з членів Контори; суперечки між колоністами та місцевими жителями Контора вирішувала разом з повітовими судами або міськими магістратами. Така опікунська політика пригнічувала, але підпорядкування губернським та повітовим чиновникам було б ще гіршим³.

У функції Контори опікунства входили вибір землі для поселення колоністів, забезпечення їх приїзду до місця; нагляд за виконанням прийнятих колоністами зобов'язань, порядком та веденням господарства в поселеннях; збір відомостей про господарський розвиток колоній⁴.

Трьом конторам не вистачало єдності дій, тому необхідна була нова центральна контрольна установа. Указом від 22 березня 1818 р. був створений “Опікунський Комітет для іноземних поселенців Південного краю Росії”, який мав керувати трьома попередніми конторами. Однак він був відкритий тільки 9 жовтня 1819 р. Спочатку Комітет перебував у м. Катеринославі, потім був переведений до Кишинева, тому що його головою був повноважний намісник Бессарабії І. Інзов, а після ліквідації контор – до Одеси⁵. Цей орган підпорядковувався Міністерству внутрішніх справ.

У 1833 р. у зв'язку з закінченням імміграції іноземних поселенців та заборонаю вільного в'їзду в межі Росії Контори опікунства були ліквідовані. Указом від 1 липня 1833 р. був створений єдиний “Опікунський Комітет над іноземними поселенцями в Росії” (Одеса)⁶. Він являв собою колегіальну установу під керівництвом голови та складався з “присутствия” (дорадчої установи) й господарчого та контрольного відділів, які керувалися членами з правом голосу. У підпорядкуванні Комітету знаходились доглядачі, які слідкували за колоніальними округами.

За трьома менонітськими округами слідкувало три доглядачі. Їх обов'язком було стеження за збереженням зовнішнього порядку в колоніях без права вводити будь-які розпорядження та втручатись у внутрішні справи колоністів. Згодом наглядач здійснював місцеві дізнання, слідство і став виконувати всі ті обов'язки Опікунства, які були пов'язані з зіткненням справ колоністів з іншими підданими держави. У 1837 р. всі поселені на державних землях колоністи, разом з державними селянами відійшли під юрисдикцію Міністерства державного майна⁷. Згодом російська адміністрація планувала прирівняти колоністів до інших сільських жителів. У 1857 р. всі закони щодо колоністів були об'єднані в “Звід установ та статутів про колонії іноземців у Імперії” з додатками 1863 – 1864 та 1868 рр. Менонітські округи були своєрідною державою в державі. Самоврядування захищало колонії від втручання губернської та повітової адміністрації, але існувала урядова монополія на затвердження всіх рішень менонітських органів⁸. Окружний приказ підпорядковувався доглядачеві колоній, а доглядач перебував під юрисдикцією колоніальних органів⁹.

У 1801 р. в колоніях почав діяти виборний адміністративний апарат, подібний до системи

управління державними селянами. Структура місцевої адміністрації в колоніях була розроблена в результаті спільних дій урядових чиновників та представників від колоній. Управління в колоніях складалося з органів керівництва двох рівнів згідно «Інструкції внутрішнього розпорядку та управління для новоросійських іноземних поселенців» 1801 р. (див. додаток).

Органи керівництва першої нижньої ланки були представлені сільськими наказами у кожному поселенні, члени яких проводили щотижневі засідання та вели книги про них. З усіх посад сільського наказу тільки шульц отримував платню з коштів колонії. Шульц відповідав за підтримку порядку, виплату податків, розв'язання конфліктів, стан мостів та доріг.

Другою ланкою у системі самоврядування був окружний наказ, тому що всі колонії групувалися в округи. Окружний наказ запроваджувався в кожному окрузі, вибори всіх посадових осіб здійснювались під контролем доглядача колоній і затверджувались Конторою опікунства. Писарем обиралась довічно людина, яка володіла російською мовою. В обов'язки обер-шульця входило слідкувати за порядком, роз'яснювати колоністам політику уряду, контролювати вчасну сплату податків та виконання боргових зобов'язань в окрузі. Всі члени окружного наказу виконували свої обов'язки за грошову винагороду ¹⁰.

Хортицькі та Маріупольські округи знаходились на території Катеринославської губернії, Молочанський – у межах Таврійської губернії. Окружне правління Хортицького округу знаходилось у колонії Хортиці (Розенталі, частина сучасного м. Запоріжжя), Молочанського – в Гальбштадті (зараз частина м. Молочанська Запорізької області), Маріупольського (Бергтальського) – в Бергталі (зараз с. Республіка Володарського району Донецької області) ¹¹. Маріупольські колонії були першими дочірніми колоніями Хортицького округу і перебували під його юрисдикцією до 1852 р.

Третій етап в адміністративному устрої менонітських колоній розпочався в результаті адміністративної реформи 1871 р. Згідно законів від 4 та 16 червня 1871 р. з метою уніфікації адміністративного управління колоністи підпорядковувались загальним губернським та повітовим установам, а також місцевим з селянських питань закладам. Колоністи стали поселенцями-власниками. Волосне управління складалося з волосного сходу, правління та волосного селянського суду. Волосний сход складався з посадових осіб (сільських та волосних) і виборних від кожних десяти дворів. Йому підпорядковувались питання, зазначені в ст. 89 «Загального положення» «Зводу установ та статутів про колонії іноземців у Імперії» (вибори посадових осіб, порушення клопотань у справах всієї волості, призначення й розкладка зборів та повинностей у межах волості). Але на відміну від правлінь інших сільських обивателів, колоністське сільське та волосне правління зберегло право розпоряджатися громадськими землями, прибутками ошадних кас та оброчними статтями, займатись питаннями страхування.

Нові органи управління за своїми повноваженнями не дуже відрізнялися від колоністських, тому не дивно, що всі посадові особи до закінчення строку залишилися на своєму місці: окружні шульци стали виконувати обов'язки волосних старшин, а сільські шульци – старост. Виняток становили волосні судді, яких треба було обирати.

За реформою 1871 р. все діловодство у сільських та волосних управах менонітів мало вестись російською мовою. У 1880 – 90-х рр. тиск політики русифікації привів до того, що менонітські колонії отримали російські назви, які почали використовувати в офіційних документах. Були змінені адміністративні кордони менонітських округів. Молочанські колонії були розділені між двома волостями Бердянського повіту Таврійської губернії. Так, 32 поселення були виділені в Гальбштадтську (Молочанську волость), а 27 – у Гнаденфельдську (Богдановську) волость. До складу цих волостей увійшли не тільки менонітські, а й інші колоністські села ¹². Територія цих двох волостей була більшою, ніж усього Молочанського округу. До складу Хортицької волості Катеринославського повіту Катеринославської губернії увійшло 16 менонітських колоній, у складі волості територія округу зменшилася ¹³. Поселення Шенвізе увійшло до складу Петровсько-Строгановської волості Олександрівського повіту ¹⁴, а Кронсгартен залишилось у Новомосковському повіті, тобто ці дві колонії потрапили до двох змішаних волостей, куди входили українські та російські села ¹⁵.

За військовою реформою 1874 р. було введено загальну військову повинність, яка суперечила релігійному вченню менонітів. Через деякий час меноніти добилися шестирічної

відстрочки, а згодом заміни її альтернативною службою. Усі меноніти, які в'їхали до країни до 1874 р., замість військової служби мали служити в лісній варті Міністерства державного майна, в майстернях м. Миколаєва, в пожежних командах, при госпіталях цивільних установ¹⁶. Витрати на їх утримання оплачувались частково за рахунок казни, частково – на кошти общин¹⁷.

Нові зміни адміністративних кордонів відбулись у 1911 р., хоча проект приєднання колонії Шенвізе розроблявся у Миській Управі м. Олександрівська ще з 1905 р. Причинами включення колонії у межі міста були: 1) економічна – можливість надходження у міську казну нових грошових коштів (міські податки) та включення до складу міста значного промислового поселення; 2) адміністративна – приєднання колонії вело до збільшення площі міста та зростання кількості його населення штучним шляхом (223 дес. 1137 кв. сажнів і 1110 чол.); 3) інфраструктурна – на території поселення знаходилась станція Олександрівськ Курськ–Харків – Севастопольської залізниці та поштовий (чумацький) тракт у напрямку Севастополя¹⁸. Положення Ради міністрів від 12 липня 1911 р. надало колонії новий юридичний статус. Після появи так званих ліквідаційних законів Шенвізьке товариство продало місту залишені землі подвірного володіння (1236 дес. 200 кв. сажнів)¹⁹.

Нове адміністративне придбання було зроблено м. Олександрівськом у 1912 р. Повітове місто Олександрівськ (сучасне м. Запоріжжя) відновило на о. Хортиці на 200 десятинах свою дачу. Меноніти спробували у судовому порядку відстояти свої права. З сімнадцяти свідків попечитель шкіл Олександрівського повітового земства Я. Новицький єдиний не був менонітом і погодився свідчити на їх користь²⁰. Але справу було вирішено на користь міста: Указ 1912 р. по Олександрівському поліцейському управлінню визначив межі міських володінь на острові Хортиці. Земля, яка не входила в Олександрівську дачу, була викуплена містом 3 грудня 1916 р. за суму, яка складала, за різними джерелами, від 771076 крб. 34 коп. до 772350 крб. (280 крб. за десятину)²¹.

Питання щодо кількості колоній Хортицького округу потребує уточнення. У 1824 р. в його складі знаходилось 18 сіл. У першій половині XIX ст. Хортицькою Колонією називали групу з 16 поселень на території Катеринославського повіту Катеринославської губернії, а дві менонітські колонії Шенвізе та Кронсгартен окремо виділяли в документах, але наковці їх традиційно об'єднували. На початку XIX ст. Шенвізе знаходилось у Павлоградському повіті (з 1806 р. – Олександрівського), а Кронсгартен – у Новомосковському. Після реформи 1871 р. Шенвізе та Кронсгартен не увійшли до складу Хортицької волості²³. На початку другого десятиріччя XX ст. колонії Острів Хортиця та Шенвізе стали частиною м. Олександрівська²⁴. Так, перед Першою світовою війною у Хортицькій волості нараховувалось 15 колоній.

Організація управління була однаковою для менонітів, німців, болгар – всі відносилися до іноземних колоністів. Особливостями адміністративного устрою колоній порівняно з українськими селами було те, що з 1801 р. у всіх поселеннях діяв виборний адміністративний апарат. Цей апарат був двох рівнів – сільський та окружний приказ (з 1871 р. – сільське та волосне правління), представлений на кожному рівні головою, засідателями та писарем, а в поселеннях ще додатково десятицькими від кожних десяти дворів. Самоврядування робило колонії незалежними від втручання губерньської та повітової адміністрації, однак колоніальна адміністрація через доглядача колоній контролювала поселення до адміністративної реформи 1871 р.

У результаті реформи колоністи стали поселеннями-власниками і підпорядковувались уже губерньським установам, більшість колоній увійшла до складу змішаних волостей. Сільське та волосне правління отримали розширену компетенцію з правом розпоряджатися громадськими землями, прибутками ощадних кас та оброчними статтями. До початку XX ст. менонітські колонії зберегли деякі залишки автономного устрою, який отримали в попередньому столітті.

¹ Полное собрание законов Российской империи (далі – ПСЗРИ). – Собрание I. – Т. XXIV. – СПб., 1830. – С. 508 – 509.

² ПСЗРИ. – Собрание I. – Т. XXXV. – СПб., 1830. – С. 243 – 245; Бондарь Д. Секта меннонитов в России. – Пг., 1916. – С. 30 – 31.

³ Малиновский Л.В. История немцев в России. – Барнаул, 1996. – С. 49 – 51.

⁴ ПСЗРИ. – Собрание I. – Т. XXVI. – СПб. 1830. – С. 155.

- ⁵ Там само. – С. 6; Очерки истории немцев и меннонитов Юга Украины (конец XVIII – первая половина XIX в.) / Под ред. С.И. Бобылевой и др. – Днепропетровск, 1999. – С. 55 – 59.
- ⁶ ПСЗРИ. – Собрание II. – Т. VIII. – Отд. I. – СПб., 1834. – С. 396 – 397.
- ⁷ ПСЗРИ. – Собрание II. – Т. L. – Отд. III. – СПб., 1877. – С. 1039 – 1041.
- ⁸ A Mennonite in Russia: The Diaries of Jacob D. Epp 1851 – 1880. Translated and edited, with an introduction and analysis, by Harvey L. Dyck. – Toronto; Buffalo; London, 1991. – С. 29.
- ⁹ Бондарь Д. Секта меннонитов в России. – Петроград, 1916. – С. 277 – 282.
- ¹⁰ Велицын А. Немцы в России: Очерки истории развития и настоящее положение немецких колоний на Юге и Востоке Росии. – СПб., 1893. – С. 96 – 98.
- ¹¹ История городов и сел УССР: Запорожская область. – К., 1981. – С. 25, 330, 333, 410, 453, 632 – 663.
- ¹² Список населенных и ненаселенных пунктов Бердянского уезда с распространением их по волостям к 1 января 1911 г. – Бердянск, 1912. – С. 7 – 10.
- ¹³ Список населенных мест Екатеринославского уезда Екатеринославской губернии. – Екатеринослав, 1911. – С. 16 – 17; Осташева Н.В. На переломе эпох ... Меннонитское сообщество Украины в 1914 – 1931 гг. – М., 1998.
- ¹⁴ Список населенных мест Александровского уезда Екатеринославской губернии. – Екатеринослав, 1902. – С. 22 – 23.
- ¹⁵ Екатеринославская губерния с Таганрогским градоначальством: Список населенных мест по сведениям 1859 г. – СПб., 1863. – С.84.
- ¹⁶ ПСЗРИ. – Собрание II. – Т. L. – Отд. III. – СПб., 1877. – С. 146 – 147.
- ¹⁷ Немцы в России и СНГ, 1763 – 1993. – Б.-М.: Совет по культуре российских немцев; Землячество российских немцев, 1993. – С. 93.
- ¹⁸ Державний архів Запорізької області (далі – ДАЗО). – Ф. 24. – Оп. 1. – Спр. 230. – Арк. 1 – 19; Там само. – Спр. 460. – Арк. 19; Там само. – Спр. 829. – Арк. 25 – 46.
- ¹⁹ Там само. – Спр. 1443. – Арк. 2 – 6; Там само. – Спр. 2055. – Арк.32 – 35, 119 – 167.
- ²⁰ Там само. – Спр. 468. – Арк. 18, 44.
- ²¹ Там само. – Спр.823. – Арк. 72; Там само. – Спр. 2055. – Арк.18 – 73; Новицький Я. Острів Хортиця на Дніпрі, його природа, історія, старожитності. – Запоріжжя, 1997. – С. 6.
- ²² Державний архів Дніпропетровської області. – Ф. 134. – Оп. 1. – Спр. 138. – Арк. 25 – 26; Там само. – Спр.174. – Арк. 327 зв. – 328.
- ²³ Список земельных владений Екатеринославского уезда Екатеринославской губернии. – Екатеринослав, 1899. – С. 168.
- ²⁴ Вся Екатеринославская губерния. 1913 год. – Екатеринослав, 1913. – С.30 – 31; Романюк М.В. Шенвізе: від колонії до частини міста Олександрівська // Вісник Дніпропетровського університету. Історія та археологія. – Дніпропетровськ, 2002. – С. 89 – 94.

Додаток

Адміністративне управління в менонітських колоніях Півдня України

